

**БРЕСТСЬКА УНІЯ ТА ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ****Михайло ЮРІЙ**Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
(Україна)

m.yuriy@chnu.edu.ua

**THE UNION OF BREST AND THE ISSUE OF PRESERVING
UKRAINIAN RELIGIOUS IDENTITY****Mikhailo YURIY**

Yuri Fedkovich Chernivtsi National University (Ukraine)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0965-6236>

Yuriy Mikhailo. The Union of Brest and the issue of preserving Ukrainian religious identity. The topic of the Brest Church Union of 1596 has always been the subject of disputes, accusations and manipulations. In those disputes, as a rule, established stamps and stereotypes were used, which often depended on the ethnic and religious affiliation of the opponents or the state ideology. A significant part of ancient polemical literature devoted to religious disputes was written precisely for the reason of fighting or defending the Union of Berestia, or rather that form of church life that arose as a result of this act and by its very existence posed a real or imagined threat to the aspirations, hopes and plans of certain circles of influence.

The Union of Brest led to the emergence of the Uniate Church on the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth. In 1700, the Lviv diocese joined the Greek Catholic Church, and in 1702 – the Lutsk diocese, which completed the process of the transition of the Orthodox dioceses of the Polish-Lithuanian Commonwealth to Greek Catholicism. As a result of the union, there was a split in the Kyiv Metropolitanate into Uniates (Greek Catholics) and opponents of the union with the Roman Catholic Church. The ruling circles and the Catholic nobility of the Polish-Lithuanian Commonwealth, led by King Sigismund III, supported the Uniates, relegating Orthodoxy to the position of a denomination persecuted by the authorities. From the point of view of the authorities of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Union of Brest contributed to the weakening of the claims of the Moscow Patriarchate on the lands of the South-Western of Russia and the spiritual ties of the Orthodox in the Polish-Lithuanian Commonwealth with the Moscow State. The signing of the Union of Brest led to a long and bloody struggle between the followers of the two faiths in the West Russian lands. For a quarter of a century, the Orthodox Commonwealth of Nations, which did not accept the Union of Brest, remained without a metropolitan. The Orthodox Kyiv Metropolitanate was restored only in 1620, when Orthodox Kyiv Metropolitan again began to bear the title of Metropolitan of Kyiv and All Russia. In 1633 Metropolitan Peter Mohyla managed to achieve recognition of the Orthodox Church by the state, but later discrimination against Orthodoxy in the Polish-Lithuanian Commonwealth again (a dissident issue). Of course, against this background there was the question of preserving the Ukrainian Orthodox identity.

Keywords: *The Union of Brest, civilization, identity, protectorate, counter-reformation, metropolis.*

Постановка проблеми. Брестська унія 1596 року розділила українське суспільство на два табори, між якими розгорнулися дискусії з основних богословських і історичних питань. В кінцевому рахунку всі ці питання зводилися до того, кого вважати «православним». Для православної ідентичності того часу було притаманним представляти українськість нерозривно пов'язаною з православ'ям. Уніати ж змінили цю структуру ідентичності, пов'язавши українськість не з послухом Константинополю, але тільки зі східною обрядовістю. Водночас унія мислилася не як союз двох церков, тим більше не як їх рівноправне об'єднання в рамках спільного церковного організму, а як безумовна інкорпорація православної церкви в церкву римську. Відповідно унія усвідомлювалася в категоріях централізації, уніфікації, повного підпорядкування Риму.

Історіографічну та джерельну базу досліджуваної проблематики становлять монографії та аналітичні статті переважно українських науковців. Це наукові розробки Б. Гудзяка, П. Гнатенка, Я. Калакури, І. Куцога, В. Литвинова, Ю. Павленко, І. Паславського, М. Юрія. Останньою публікацією, яка зачіпає проблему

релігійної ідентичності, пов'язаної з Брестською унією, є монографія О. Рафальського, Я. Калакури, О. Калакури, М. Юрія «Цивілізаційна ідентичність українства».

Мета дослідження – проаналізувати проблеми та особливості збереження української православної ідентичності у зв'язку з укладенням Берестейської церковної угоди.

Виклад основного матеріалу. Історія церковного життя України, а відтак і формування релігійної ідентичності з кінця XIV ст. набуває цілком іншого забарвлення, ніж за княжої доби, коли церква під опікою влади займала природне для себе місце регулятора духовного життя всього суспільства. Після розбору руських земель між сусідами церковні відносини стають, за влучним висловом Михайла Грушевського, тим фокусом, в якому збираються політичні, національні, «а навіть суспільні змагання українсько-руської народності...» «в основі лежать речі зовсім далекі від суто церковних інтересів¹. Церква – символ історичної пам'яті народу; церква – індикатор пробудженої національної свідомості; церква – ідейний лідер опозиції. Такі завдання шабелі за

¹ Vynar L. Mykhailo Hrushevskiy: istoryk i budivnychy natsii [Mykhailo Hrushevskiy: historian and nation builder], Niu-York; Kyiv; Toronto: b. v., 1995, P. 71 [in Ukrainian].

щаблем висуватиме українська спільнота перед церквою впродовж XV-XVII ст. Інституція церкви за природою досить консервативна й малорухлива, вона не завжди встигала реагувати на виклики адекватно. Але суспільство примушувало й підганяло її, і в цьому бачиться визначальна лінія історії церковних відносин із суспільством у ті часи. Щабель перший, найспокійніший, коли від церкви не вимагалось більшого, аніж просте існування в тих самих формах, що й за давнини, припадає на XV – першу половину XVI ст. Відповідно до головного завдання підсвідомо формулювалися і конкретні постулати – зберегти віру і по можливості незмінними давні церковні структури, плекаючи сакралізовану непорушність усієї церковної будови. Тож зрозуміло, чому саме на це спрямовувалися головні зусилля і кліру, і вірних. Оскільки на цей час релігійна та етнічна ідентичність тісно перепліталися, вважаємо за доцільним розглянути нові явища і процеси в церковному житті України.

Відразу після інкорпорації частини руських земель Польщею Казимир III (безумовно, у злагоді з церковними колами Русі) у 1370 р. звернувся до Константинопольського патріарха з проханням про поновлення Галицької митрополії, ліквідованої два десятиліття тому. «Вся земля, – писав король, – тепер гине без Закону, бо пропадає Закон. Від віків Галич відомий по всіх краях яко митрополія і митрополічий стіл з віку віків. Першим митрополитом за благословенням Вашим був Нифонт, другим митрополитом Петро, третім митрополитом – Гавриїл, четвертим митрополитом Теодор; всі вони були на Галицькім столі. Князі руські були нашими свояками, але ці руські князі погинули, і земля стала порожньою, і потім здобув Руську землю я, король Лехії Казимир. І тепер, Святий Отче, патріарх Вселенського собору, просимо собі від тебе архієреєм того, кого з ласки Божої... з нашими князями й боярами собі вибрали... А як на це не буде ласки Божої і Вашого благословення, то потім не жалуйте на нас: доведеться хрестити русинів на латинську віру, як не буде на Русі митрополита, бо земля не може бути без Закону»².

У ситуації з поставленням Галицького митрополита вперше помітна та двоїстість розв'язання руської конфесійної проблеми, яка надалі характеризуватиме польську політику впродовж кількох століть – розбіжність позицій, декларованих королівським двором і взагалі світською правлячою елітою, з позиціями вищого католицького духовництва і Риму. Там наприкінці XIV ст. руське церковне питання сприймали як край просте. Вважалося, що досить на єпископські кафедри, обійняті «схизматиками», посадити католицьких ієрархів, і це автоматично латинізує край. Казимир III, обережний і реалістичний політик, фактично діяв усупереч волі курії, добиваючись від Константинопольського патріархату відновлення Галицької митрополії.

У травні 1371 р. на неї було висвячено запропонованого Казимиром III галицького владика Антонія. Окрім Галицької, його владі підпорядковувалися давні руські єпархії – Перемишльська, Холмська, Володимирська, Луцька і Турівська. Проте цей організаційний варіант проіснував недовго: Галицька митрополія фактично припинила існування вже з 1415 р., після першої спроби проголошення окремої від Москви митрополічної кафедри для литовських і польських земель. Дещо пізніше утвердилося правило, за яким титул Галицького митрополита увійшов до повної титулатури Київського архієпископа – митрополит Київський, Галицький і всієї Русі. Тим часом вірні колишньої Галицької митрополії, а нині єпархії, опинилися в доволі занедбаному стані, спершу підлягаючи намісникові Київського митрополита (який в Галичині не жив), а з початку XVI ст. і взагалі юрисдикції львівського католицького архієпископа як глави християнської спільноти регіону, що рано чи пізно мало призвести до конфліктів. Одним з них стала гостра суперечка середини – другої половини 30-х років XVI ст. між архієпископом і руською спільнотою довкола кандидатури єпархіального намісника. На цей пост претендувало одразу три особи: архієпископський ставленик Яцько Сикора, якийсь невідомий на ім'я «під гошівський», кандидат митрополита, і обранець громади земель Руських і Подільських, усіх Закону грецького Макарій Тучапський. Упродовж 1536-1539 рр. справа точилася в сеймових судах і кулуарах королівського двору, відлунюючи загостренням ситуації на Русі, а руська шляхта навіть організувала збройну охорону для М. Тучапського, побоюючись, як тоді писали, «аби архієпископ або котрийсь із лядських панів його не догнав і не звелів убити, бо не раз уже архієпископ наказував його убити»³.

Зрештою, після втручання короля й королеви, всупереч опору клерикальних кіл, суперечка вирішилася на користь М. Тучапського, висвяченого на галицьке владитство. Повторні зіткнення православних з львівським архієпископом в аналогічній ситуації мали місце і після смерті владика Макарія, під час номінації двох його наступників – Арсенія і Гедеона Балабанів. Перипетії боротьби за номінацію добре ілюструють розбіжність тверезого підходу до проблеми, продемонстрованого на королівському дворі і в сеймі, із затятим ригоризмом католицьких ієрархів, готових на максимальне загострення обстановки, аби досягти бажаного. Показовою, зокрема, видається реакція львівського архієпископа на звістку 1538 р. про надані Жигмонтом I Старим привілеї Тучапському: «Я цього не лишу, доки живу. Русь мені підвладна, король не міг видати такого привілею без мене»⁴.

Відлуння прихованої опозиції польських володарів Римові спостерігається і під час запровадження католицьких церковних структур на

² Yakovenko N. *Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII stolittia* [An outline of the history of Ukraine from the earliest times to the end of the 18th century], Kyiv: Heneza, 1997, P. 82 [in Ukrainian].

³ Yuriy M. *Sotsiokulturnyi svit Ukrainy* [Social and cultural space of Ukraine], Kyiv: Kondor, 2008, P. 521 [in Ukrainian].

⁴ *Ibidem*.

Русі. Після смерті Казимира III (1370) папська курія знову поставила питання про усунення «схизматиків» з владичих кафедр і заміну їх католиками. Тогочасні правителі Русі Людвиг Анжуйський і його намісник Владислав Опольський реалізували іншу, більш реалістичну модель, протегуючи створення католицьких кафедр, паралельних православним. Так, коли в 1375 р. було видано буллу Папи Григорія «Debitum pastoralis officii» («Обов'язок пастирського служіння»), що проголошувала Галич, Перемишль, Володимир і Холм кафедральними містами, де належить усунути від богослужіння схизматиків, Владислав Опольський надав Галицькій католицькій єпископії кам'яницю у Львові і ряд маєтків на утримання, фактично санкціонувавши їхнє паралельне співіснування.

У такий же спосіб стала реально діючою і Перемишльська католицька кафедра, а Холмська утвердилася з 1417 р. за матеріальної підтримки короля Владислава Ягайла. Таким чином, завдяки діям світських правителів католицькі церковні структури були запроваджені не замість руських, а поряд з ними, що свідчило про тверезий політичний розрахунок та розуміння реалій місцевого життя. На користь того, що королі і світська правляча еліта сприймали Руську церкву без конфесійних упереджень, свідчить низка королівських привілеїв, виданих їй упродовж XV ст., як, наприклад, імунітетні листи 1407 і 1469 років Перемишльській владичій кафедрі, привілеїв Владислава III 1443 р. на зрівняння в правах руського і польського духовництва, привілеїв 1539 р. галицькому владичі на право юрисдикції над усіма церквами і монастирями єпархії тощо. Однак у щоденній практиці взаємини двох конфесій склалися не так благополучно, як у деклараціях. Зокрема, постійно напруженими залишалися стосунки православних і католиків у великих містах з чисельною перевагою католицького населення, супроводжуючись частими побутовими зіткненнями. Заплющуючи очі на випадки побутової дискримінації, влада ставила Грецьку церкву в нерівноправне становище з Римською. До падіння загального престижу руської віри вело й те, що серед її парафіян ставало все менше і менше заможного панства, не кажучи вже про вищу еліту. Наслідком цього стала виразна диспропорція у матеріальному забезпеченні латинських і руських парафій. Пани-католики (у тому числі й родовиті русини) з ревністю оздоблювали і забезпечували парафіяльні костьоли, на що не могли спромогтися малозаможні православні шляхтичі. І хоча руських церков у цілому й надалі було незрівнянно більше, ніж костьолів (наприклад, по селах на середину XVI ст. пропорція перших і других становила як 15:1), однак православні храми, зважаючи на неможливість своїх парафіян, безперечно, поступалися католицьким. Як панівна, Римська церква мала також істотну матеріальну підтримку

коронованих осіб. При цьому протекційні привілеї та дарчі акти не раз мали не тільки душеспасенний, а й ідеологічний підтекст. Це добре видно, наприклад, з мотивації привілею Владислава Ягайла 1430 р. на урівняння прав Львівської архієпископії з правами Гнезненської кафедри: як зазначено в документі, церква у Львові зазнає особливих труднощів, діючи поміж схизматиками⁵.

Разом з тим, ідеї релігійного порозуміння постійно проходила червоною стрічкою у відносинах двох конфесій. Як відомо, першою спробою досягти порозуміння була ініціатива Київського митрополита – грека Ісидора, котрий на Флорентійському соборі у 1439 р. підписав акт об'єднання Східної і Західної церков. Рішення Флорентійської унії залишилися нереалізованими, однак як прецедент і теологічна основа можливого церковного союзу вони були згадані знову на Тридентському соборі (1544-1563 рр.), де опрацьовувалася радикальна програма оновлення католицької спільноти в умовах наступу протестантизму. Йшлося передовсім про зміцнення західного християнства завдяки церковному порозумінню з Московською державою – можливим союзником у боротьбі з турецькою загрозою, що нависала над Європою. Проте невдача місії папського легата Антоніо Поссевіно при дворі Івана Грозного (1581) внесла корективи в унійні задуми. До цього особливо прислужився звіт А. Поссевіно, невдовзі виданий окремою книжкою за назвою «Московія» (1586). Автор пояснював неуспіх своєї місії тим, що справу було розпочато не з Русі, а з Московії. Як писав А. Поссевіно, «остання за традицією надзвичайно залежить у справах релігії від Русі... Тому буде дуже важливо для навернення Московії, якщо єпископи або владика королівської Русі (тобто України та Білорусі) приєднаються до Католицької церкви»⁶.

У 1582 р. А. Поссевіно прибув до Варшави, де разом з тодішнім нунцієм курії Н. Болоньєтті, спираючись на досвід ордену єзуїтів, до якого належав, розробив програму досягнення церковного порозуміння: створення місцевих семінарій для підготовки місіонерів; пропаганда серед руської, а особливо княжої еліти; налагодження книговидавництва руською мовою (з приводу останнього він писав до папи: жодними гарматами, жодним іншим зонайбільшим арсеналом Північ і Схід не будуть завойовані швидко). Впродовж 1583-1584 років Поссевіно і Болоньєтті розпочинають переговори з князями Василем Костянтиним Острозьким і Юрієм Слуцьким, не без успіху намагаючись схилити їх до підтримки унійних ініціатив. Зокрема, К. Острозький ще в 1585 р. писав до Папи: «Нічого гарячіше не бажаю, як єдності віри і злагоди всіх християн і, якби справа вимагала за таке велике добро віддати життя, я б не завагався»⁷. Однак смерть у 1585 р. Папи

⁵ Yakovenko N. Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII stolittia ..., op. cit., P. 82 [in Ukrainian].

⁶ Serbina N. Possevino Antonio. Ukrainiska dyploamatychna entsyklopediia: u 2-kh t. [Posevino Antonio. Ukrainian diplomatic encyclopedia: in 2 vols.], redkol. L. V. Huberskyi (holova) ta in., Kyiv: Znannia Ukrainy, 2004, T. 2, 812 p. [in Ukrainian].

⁷ Haidai L. Istoriia Ukrainy v osobakh, terminakh, nazvakh i poniattiakh [History of Ukraine in persons, terms, names and concepts], Lutsk: Vezha, 2000, P. 57 [in Ukrainian].

Григорія XIII, прихильника унійної ідеї, а також від'їзд з Польщі Н. Болоньєтті та А. Поссевіно спричинили втрату інтересу до неї Римської курії.

Тим не менше сама ідея вже встигла пустити коріння і навіть оформитися у двох відмінних варіантах можливої реалізації. Перший перегукувався з точкою зору, висловленою ще в 40-х роках XVI ст. не раз згаданим публіцистом Станіславом Оріховським-Роксоланом, який вважав, що обидва відломи християнства як самодостатні мали б з'єднатися у загальній унії на рівноправних засадах згідно з домовленостями Флорентійського собору. Інших позицій дотримувався лідер католицької Польщі кардинал Станіслав Гозій, який тлумачив унію як підпорядкування Східної церкви Папі. Під таким самим кутом зору розглядається унійна перспектива в книзі одного з найпомітніших церковних письменників кінця XVI – початку XVII ст., єзуїта, першого ректора Віденської академії Петра Скарги, що була видана у Вільні 1577 р. за назвою «Про єдність Божої Церкви». П. Скарга переконував читача, що істинною є лише одна церква – Римо-католицька, тож найкорисніше для Русі було б відкинути помилки греків і об'єднатися зі столицею істинної віри. Тобто, пропонувалася концепція регіональної унії – між Руською церквою Речі Посполитої та Римом, не беручи до уваги інших церковних спільнот східного обряду – антиохійської, грецької, московської тощо.

Проте за життя Папи Сікста V, який негативно ставився до унійного задуму, справа обмежувалася приватними переговорами та концепційними обмірковуваннями. Ініціатива практичної підготовки вийшла з неочікуваного джерела, збігшиися зі смертю Папи. 20 червня 1590 р. четверо владик руських епархій (луцький – Кирило Терлецький, львівський – Гедеон Балабан, пінський – Лев Пелчицький, холмський – Діонісій Збируйський) на синоді в Бересті склали лист-проект, у якому заявляли про готовність визнати верховенство Папи за умови збереження церковного устрою і чину богослужіння східного обряду. Цей крок навряд чи можна розцінити як разюче несподіваний. Ідея унії циркулювала в умах еліти вже мало не півстоліття, обіцяючи сприятливі перспективи для нормалізації розладнаного внутрішньоцерковного життя. Необхідність кардинальних реформ була очевидною для кожного, хто критично дивився на деморалізацію церковних верхів, заклопотаних боротьбою за прибуткові вакансії, а не за душі пастви, та на разючу неосвіченість і принижене становище нижчого кліру, залежного від примх світських землевласників. Пожвавлення релігійного життя в католицькій церковній спільноті, започатковане Тридентським собором, ставило Східну церкву в особливо програшне становище, висвічуючи її вади і підкреслюючи симптоми застою. Загрозливим сигналом став, зокрема, помітний відтік вірних з елітарного прошарку до протестантських віровчень. Щодалі більший дискомфорт для руської ієрархії створювала і діяльність міських братств, з останньої чверті XVI ст. густо замішана на реформаційній практиці. Наприклад, Львівське Успенське братство,

отримавши у 1586 р. від Антиохійського патріарха Йоакима право патріаршої ставропігії, тобто непідпорядкування місцевим владикам, почало активно втручатися в релігійне життя, претендуючи на контроль за духівництвом. Врешті, несподівано з'явився додатковий політичний стимул, що пришвидшив події. У 1589 р. було проголошено автокефалію Московського патріархату, глава якого отримував титул патріарха Московського і всієї Русі, що в підтексті містило претензії на українсько-білоруські землі. Останнє автоматично робило прихильниками унійної ідеї і короля, і політичні верхи Речі Посполитої.

Отже, після першої заяви владик упродовж 1591-1594 рр. оминається активна підготовка унійного акта, полегшена тим, що 1592 р. папський престол зайняв рішучий прибічник з'єднання церков, новий Папа Климент VIII. В Україні позиції проуніатськи налаштованих ієрархів посилювалися тим, що у 1593 р. володимиро-берестейським владикою став колишній місцевий каштелян і сенатор Іпатій (Адам) Потій, людина освічена, впливова і авторитетна. Але одночасно з'явилися й ускладнення: князь Костянтин Острозький висунув власний проект, зіпертий на принципи згаданої вище загальної унії, тобто єднання Східної і Західної церков за згодою усіх патріархів, а також глав Московської та інших автокефалій. Це робило справу нереальною як з огляду на вороже ставлення Москви до «латинства», так і зважаючи на турецьку владу, котра не дала б згоди на співпрацю християнських верхів своєї держави з Римом.

Контури конфлікту з князем виразно окреслились уже наприкінці 1594 р., коли без його згоди К. Терлецький і І. Потій за участю Луцького католицького єпископа Бернарда Мацейовського склали так звані Торчинські артикули з викладом умов, за яких могла б бути здійснена унія (цей документ завізували тодішній митрополит Михайло Рагоза і семеро владик). У лютому 1595 р. Кирило Терлецький вручив Торчинський акт папському нунцію в Польщі Маласіні, а той передав його до Риму.

Ось головний зміст цих артикулів, на підставі яких невдовзі мала бути проголошеною унія: 1) форми таїнств, обрядів і свят Руської церкви лишаються незмінними; 2) кандидати на вищі духовні пости обираються, згідно з традицією, духовними особами лише з-поміж людей руської і грецької національності; владик посвячує митрополит, а митрополита – владика, однак потвердження він мусить дістати від Папи, як раніше діставав з Константинополя; 3) владика отримують обов'язкові місця в сенаті нарівні з католицькими єпископами (всупереч рекомендаціям і навіть наполяганням Риму, цей пункт не був реалізований аж до 1790 р.); 4) усі монастирі, церкви і церковні братства перебувають під контролем владик без втручання світських осіб; 5) людей грецького обряду забороняється вихрещувати в латинство; допускаються мішані шлюби без переходу одного з подружжя до віри іншого (ці пункти так і залишилися декларацією); 6) Руська церква нарівні з Римською може закладати школи та семінарії грецької і слов'янської мови, а також влаштовувати друкарні під

контролем церковних влад; 7) юрисдикція патріархату Східної церкви на території Русі втрачає чинність, отже, оголошуються недійсними всі посвячення чи домінування, що йтимуть від патріархів⁸.

Провівши кілька таємних зустрічей з королівськими урядовцями, католицькими єпископами та папським нунцієм, чотири вищеназвані православні єпископи погодилися у червні 1595 р. укласти між своєю церквою та Римом унію. Наприкінці 1595 р. К. Терлецький і І. Потій поїхали до Риму, де Папа Клемент VIII проголосив офіційне визнання унії.

Коли розійшлася звістка про унію, православна громада вибухнула обуренням. Найвидатніший її представник князь К. Острозький був розлучений не самою унією, а тим, яким способом її укладено. У поширеному відкритому листі він оголосив чотирьох єпископів «вовками в овечій шкурі», які зрадили свою паству, і закликав віруючих до протесту. Надіславши офіційну скаргу королю, яку було проігноровано, К. Острозький вступив у антикатолицьку спілку з протестантами, погрожуючи підняти збройне повстання. Водночас по всіх українських та білоруських землях православна знать збирала свої місцеві ради (сеймики), на яких гнівно засуджувала унію. Перелякані такими подіями, ініціатори цієї справи єпископи Г. Балабан і З. Копистенський оголосили про свою формальну опозицію унії.

У цьому контексті не зайвим буде визначити та окреслити основні соціально-правові та політично забарвлені чинники, які не менш важливі, ніж еkleзіологічні та сотеріологічні детермінанти, що впливали на відхід Київської митрополії від Константинополя і з'єднання з Римом. Саме вони, поєднуючись та впливаючи одні на інших, визначали динаміку і стратегію обґрунтування унійної доктрини серед частини православних українців Речі Посполитої:

– світський протекторат над Київською митрополією польських королів, у плани яких не входило створення належних умов для збереження національно-релігійної самобутності українського народу в межах релігійнополітичної структури держави;

– рішучий наступ контрреформаційного руху, основною метою якого була не лише боротьба з інакودумством у його протестантському вимірі, а й боротьба за навернення в лоно Католицької церкви «схизматиків»;

– тенденція до втручання у внутрішні справи Київської митрополії східних ємісарів та вплив на внутрішнє життя церкви позаієрархічних структур («світського елемента») стала детермінантою іншої дифузії внутрішнього життя Київської митрополії, а саме – порушення або ж відвертої відмови дотримуватися принципів соборності і соборноправності. Спочатку це окреслилося

в інституті церковних братств, які не підкорялися владі єпископа, а згодом і серед єпископату, коли єпархіяльні архієреї не дослуховувалися й не підпорядковувалися волі собору. Ігноруванню означених вище принципів сприяло щонайменше два чинники, перший з яких полягав у тому, що у східному церковному праві канонічно не чітко визначені принципи соборноправності та соборності, а другий – зумовлений грубими порушеннями та зловживаннями щодо виборного начала в Руській церкві, яке замінено правом роздавання «хлібів» і «столиць» духовних, тобто найвищих церковних посад;

– релігійно-експансіоністська політика Московської держави, що відігравала роль каталізатора у церковно-релігійних трансформаціях українського народу ранньомодерного періоду і відобразила суть визначальної причини Берестейської унії. Наголошуючи на державній єдності та єдності навколо одного пастиря – Римського Папи, польський уряд сподівався закрити православну проблему, що через претензії Московського патріархату ставала дедалі гострішою. Піднесена до патріаршої гідності, Московська митрополія позиціонувала себе незалежним духовним центром і пробуджувала у Московського царства апетит «Третього Риму», що мав на меті поширити свій вплив на православних вірян не лише в межах Речі Посполитої, а й поза ними. Під прикриттям «підкування» про одновірців Москва прагнула перебрати на себе місію «оборонниці святого православ'я» у Східній Європі на тлі занепадаючої Візантії.

Але, поза цим, необхідно зазначити, що український віруючий тієї епохи, схоже, добре усвідомлював: рятує не буква, а дух (2 Кор. 3, 6-8). А отже, сприймав унійні виклики як проблему, що вимагала нагального розв'язання. Така настанова зумовила радикальну структурування суспільства, наслідком якої стало те, що окремим його прошаркам передавалося багато важливих управлінських функцій. Це призвело до боротьби за сфери впливу в церкві. Українська шляхта й братства, кожен окремо, розпочали активну боротьбу, спрямовану на підпорядкування церковних інституцій і духовно-культурного процесу загалом. Ієрархія не могла їм успішно й ефективно протидіяти, оскільки суспільний авторитет, як і правове становище православного духовенства в Речі Посполитій, були серйозно підірвані. Це є тими визначальними детермінантами негараздів в Українській церкві, що спонукали її ієрархів до пошуків виходу з кризи шляхом прилучення до динамічного посттридентського життя Католицької церкви⁹.

Щоб розв'язати конфлікт, на 6 жовтня 1596 р. був призначений Собор у м. Бересті (Бресті). Ніколи не бачила Україна і Білорусь таких величезних зборів

⁸ Yakovenko N. Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII stolittia ..., op. cit., P. 125-129 [in Ukrainian].

⁹ Shkribliak M. V. Beresteiska tserkovna unii: spetsyfika ukladennia, partykuliarnyi kharakter ta ambivalentnist retseptsi. Ukrainske pravoslavia u konteksti vitchyznianoї istorii ta suspilnykh transformatsii: pamiaty mytropolytiv Vasylia (Lypkivskoho) ta Ioana (Bodnarchuka) [The Brest church union: specifics of organization, particular nature and ambivalence of receptions. Ukrainian Orthodoxy in the context of national history and social transformations: the memory of Metropolitans Vasily (Lypkivskiy) and Ioan (Bodnarchuk)], Ternopil: TNP, 2014, P. 11-18 [in Ukrainian].

духовенства. Противників унії представляли два єпископи, православні ієрархи з-за кордону, десятки виборних представників знаті, понад 200 священників та численні миряни. Водночас у таборі її прибічників була жменька католицьких сановників, королівських урядовців і п'ятеро православних єпископів. Від самого початку стало очевидним, що сторони не можуть знайти спільної мови. Зрозумівши, що переговори не мали ніякого сенсу, прибічники унії публічно підтвердили свої наміри укласти її.

Берестейська унія не внесла спокою і не поєднала Церкви. Навпаки, крім двох – Православної і Католицької – з'явилася третя, Унійна. На боці Унійної були: митрополит, п'ять єпископів, визнання польським урядом, а головне – могутня рука Папи. На боці Православної: два єпископи, багато чорного та білого духовенства і – народ, їх зверхник, Царгородський патріарх, не був у стані боронити їх. Спроби православних звернутися до короля за посередництвом сеймиків та сеймів нічого не дали. Унійна Церква залишалася в очах уряду єдиноправною Українською церквою.

Скрутний стан Православної церкви погіршував внутрішній двоподіл: владики, частина шляхти та міщан пішли за унією, але більшість духовенства, шляхти з кн. К. Острозьким, більшість міщан та братств, селяни, а головне – та нова сила, що організувалася за Дніпровими порогами – козацтво, – залишилися при вірі батьків. Менші чисельно прихильники унії докладали колосальну енергію для зміцнення свої позиції та приєднання нових прихильників. Митрополита Михаїла Рогозу замінив у 1600 р. єпископ Володимирський, талановитий Іпатій Потій, що був до того Володимирським старостою, людина з великими зв'язками, добрий промовець і дипломат. Роки 1595-1613 – це «Потієва доба», характеризує його роль О. Курилас. Твердою рукою взяв він керівництво митрополією і провадив справу до своєї смерті в 1613 році.

На той час православне духовенство не мало рівного митрополитові І. Потієві, але мало князя Костянтина Острозького, який останні роки свого життя присвятив боротьбі з унією та обороні Православної церкви. Шукаючи підтримки, князь К. Острозький зблизився з кальвіністами. В 1599 р. у Вільні відбулася Генеральна конференція, на якій він представляв православну шляхту, а князь М. Радзівілл – кальвіністичну. Але співпраця двох конфесій не наладилася, бо духовні кола вороже поставилися до кальвіністів і вимагали благословення патріарха. Благословення патріарх не дав, і віленська Генеральна конференція фактично на тому й скінчилася¹⁰.

На тогочасній релігійній ідентифікації помітно позначилася сама полеміка між прихильниками

Православної та Унійної церков, до якої долучилося чимало видатних, талановитих авторів. Ця полеміка висвітлювала кілька наболілих проблем українського суспільства, вона велася з завзяттям, твори розповсюджувалися переважно в рукописах, і вони викликали, з одного боку, захоплення читачів, а з другого, дедалі зростаючу напруженість між Польщею та Україною на високоемоційному ідеологічному рівні. Католицька Польща тепер поставала як цілковита протилежність українському суспільству. Культурна конфронтація з поляками дорого коштувала українцям: вона змусила українську верхівку вибирати між власною застиглою та зубожілою культурною спадщиною й привабливою на той час польсько-католицькою культурою. Тому не дивно, що більшість приймала католицтво й згодом неодмінно полонізувалася. Внаслідок цього українці втратили свою еліту – національну шляхту, що помітно позначилося на подальшій ідентифікації українців.

Іншим побічним продуктом конфронтації між православними й католиками, що мав далекосяжні наслідки, став, зокрема, поділ українців на дві конфесії, а відтак формування двох ідентичностей. Це поклато початок поглибленню відмінностей між східними та західними українцями, які активно підігрівала Московська православна церква. Проте цей період ніс не лише невдачі для українського суспільства: релігійна полеміка спричинилася до культурного піднесення, а ворожнеча з поляками сприяла чіткішому усвідомленню українцями своєї самобутності.

За великим рахунком унія з Ватиканом і створення підпорядкованої тільки йому Греко-католицької церкви повинні були допомогти вищому православному духовенству України і Білорусі швидко впорядкувати свої внутрішні церковні справи, але в реальному житті вона стала каталізатором як українських етнічних, так і державотворчих, націєтворчих та ідентифікаційних процесів¹¹. З цього приводу польський учений А. Камінський-Суліма зазначав: «Ієрархія новоствореної Київської митрополії не визнавала ні православна шляхта, ні більшість городян; не могла нова церква боротися й за душі вірних по монастирях і парафіях, бо ті залежали від приватних власників. Опір польської католицької верхівки не дозволив також піднести уніатських єпископів до рангу сенаторів, як було передбачено умовами з'єднання, і це неабияк зменшувало їхній престиж, штовхало руські соціальні еліти вибирати Римо-католицьку, а не ближчу за обрядом і мовою Греко-католицьку церкву. Врешті, запровадження унії надовго розсварило «Русь із Руссю», себто православних та уніатів, а скасування унії стало одним з ключових напрямів діяльності активних політичних сил»¹². На нашу думку, унія за тих обставин стала важливим, навіть доленосним фактором у житті України й українців, бо вона не

¹⁰ Beresteiska unii: nova identychnist i stari kontroversii [Brest Union: new identity and old controversies], URL: <https://culture.pl/ru/article/beresteyska-uniya-nova-identychnist-i-stari-kontroversiyi> [in Ukrainian].

¹¹ Fihurnyi Yu. Derzhavotvorcha ta etnonatsiietvorcha diialnist ukrainskoho hetmana v ukrainoznavchomu vymiri [The state-building and ethno-nationalist activity of the Ukrainian hetman in the dimension of Ukrainian studies], Kyiv: NDIU, 2008, P. 18 [in Ukrainian].

¹² Kaminskyi-Sulyma A. Istorii Rechi Pospolytoi yak istoriia bahatokh narodiv. 1505-1795. Hromadiany, yikhnia derzhava, suspilstvo, kultura [The history of the Polish-Lithuanian Commonwealth as a history of many peoples. 1505-1795. Citizens, modern state, society, culture], per. z

тільки допомогла визначитися їм зі своєю етнічною належністю, а в майбутньому і національною, але й з часом створила справжню Українську греко-католицьку церкву.

Важливим кроком тогочасного вітчизняного лідера П. Сагайдачного щодо остаточного визнання за українським козацтвом провідної і потужної військово-політичної сили стало відновлення в 1620 р. під його безпосереднім керівництвом і патронатом вищої православної ієрархії, а саме – висвячення нових православних ієрархів і тим самим реальне відродження в Україні Руської (Української) православної церкви. Цією рішучою і добре проведеною акцією П. Сагайдачний не тільки ще раз показав усім, і насамперед – польській владі й руській магнатерії та її спільникам, – хто є справжнім господарем в Україні, а й за ким (за козацтвом) майбутнє.

Доречно тут нагадати, що питанням відновлення статусу Православної церкви на українських етнічних землях та її життєдіяльності переймалися й намагалися позитивно вирішити найбільш свідомі представники руської (української) православної шляхти, проте всі їхні старання і бажання польськими урядовцями й уніатськими ієрархами ігнорувалися і відкидалися¹³. Безперечно, головною і водночас специфічно руською інституцією, що впливала на процеси ідентифікації, залишалася Православна церква. Вона визначала зміст культурно-історичного розвитку українського суспільства з моменту прийняття київськими князями християнства у його східному, візантійському варіанті. Православна церква відіграла провідну роль у виборі способу культурного існування українського етносу. В умовах конфронтації з католицизмом та унією в XVI-XVII ст. вона забезпечувала цілісність культурного простору та єдність національного буття на Наддніпрянщині. За умов політичної нестабільності Православна церква перебрала на себе роль національної інституційності, виступаючи чинником організації та стабілізації українського життя¹⁴.

Окрім того, що Православна церква втілювала релігійну, духовну й культурну єдність українського етносу, її слід також розглядати як важливу інституцію в контексті політичної структури суспільства. Політика церкви до і після Берестейської унії, її місце і діяльність у Польській державі, відносини її з козацтвом, спроби православних діячів зберегти єдину церковну структуру були факторами, які прямо чи опосередковано впливали на процес формування української ідентичності. Вже перші вияви української ранньомодерної ідентичності проявлялися в ототожненні релігії з етнічністю. Усвідомлюючи себе як окремішність у сукупності

соціальних і політичних зв'язків, українська спільнота ідентифікувала себе з православ'ям і «своєю», а не «чужою» церквою. Ця обставина була домінуючою в протистоянні з польською владою і Католицькою церквою. Можна стверджувати, що православна релігія була основою ціннісної системи українства, а Православна церква – одним із соціалізуючих інститутів українського суспільства.

Утвердження руської віри, яке відбувалося на фоні прийняття унійної доктрини, помітно впливало на становлення української ідентичності і на формування національної свідомості. На думку І. Шевченка, воно зміцнило у свідомості українських православних одну зі складових частин національної тотожності. З'явилося почуття солідарності між різними верствами населення. Певна частина шляхти, священники, козаки – всі вони стали краще усвідомлювати свою «інакшість» від поляків і бачили своє коріння у київській традиції¹⁵.

Концепція тягlosti в київській історії політичної думки ранньомодерної України тривала до 40-х років XVI ст. Вона набула дальшого розвитку у виданому в 1635 році (спочатку польською, а потім староукраїнською мовами) «Патерику» Сильвестра Косова. Його автор, соратник Петра Могили і майбутній Київський митрополит, прославляв старокиївські традиції і поєднував історію Києва князівської доби із Києвом сучасної йому доби.

Разом з тим існує ще один, досить суперечливий аспект, пов'язаний зі спробами визначити українську ідентичність через належність лише до православ'я. Відродження руської віри, визнання її абсолютності по відношенню до інших, «чужих» вір створювало потенційні перешкоди для формування національної свідомості на українських територіях в ранньомодерну добу. Українські книжники й церковні інтелектуали, утверджуючи «інакшість» православних проти поляків, підкреслювали тотожність українців з московитами, визнаючи цінність для одних та інших православної віри і спільні завдання у відстоюванні інтересів православних у різних культурноцивілізаційних просторах – польському чи турецькому. Вже у 1620 році, коли було відновлено православну ієрархію в Києві, до Москви приїхала козацька делегація з пропозицією переходу козаків у царське підданство. Крім цього, у 1624-1625 рр. київське православне братство зверталось до царя московського за підтримкою. А митрополит Йов Борецький скаржився цареві на польського короля і просив захисту для православних. Така церковна й політична орієнтація українських православних сил та інтелектуалів згодом призвела до руйнівних для української спільноти й української ідентичності наслідків. Після Березневих статей 1654 року і входження України

pol, Kyiv: Lybid, 2011, P. 83 [in Ukrainian].

¹³ Fihurnyi Yu. Derzhavotvorcha ta etnonatsiïtvorcha diïalnist ukrainskoho hetmana v ukrainoznavchomu vymiri ..., op. cit., P. 29 [in Ukrainian].

¹⁴ Petruk N. Ukrainska dukhovna kultura XVI-XVII st.: sotsialna orhanizatsiia i formuvannia prostoru natsionalnogo buttia: monohrafiia [Ukrainian spiritual culture of the XVI-XVI centuries: social organization and formation of the space of national existence: monograph], Khmelnytskyi: b. v., 2007, 288 p. [in Ukrainian].

¹⁵ Shevchenko I. Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom. Narysy z istorii kultury do pochatku XVII stolittia; pid redaktsiïeu Andriia Yasinovskoho [Ukraine between East and West. Essays on the history of culture until the beginning of the 17th century; edited by Andrii Yasinovskoho], Lviv: Instytut Istorii Tserkvy Lvivskoi Bohoslovskoi Akademii, 2001, P. 212 [in Ukrainian].

до складу Московської держави релігійний центр переносився до Москви, а московське православ'я виявило свій відвертий денационалізуючий характер стосовно українства. Наслідком цього стало те, що уповільнилася національна ідентифікація і різко загальмувався процес усвідомлення українцями своєї національної тотожності й національної окремішності. За таких умов Московська православна церква ставала активним провідником імперського шовінізму. Незаконна анексія Московським патріархатом Київської митрополії Константинопольського патріархату в 1686 р. не випадково збіглася із втратою політичної незалежності України і залишків тих свобод, якими володіли українці до цього часу¹⁶.

Щодо Уніатської церкви, то майже одразу після Берестейської унії уніати відчували певне розчарування: вони сподівалися на допомогу і співпрацю латинського духовенства Польщі, на що нібито вказувало його ставлення до Собору в Бересті, насправді ж зіткнулися з відкритою ворожістю. Уже в королівському універсалі 15 грудня 1596 року немає згадки про право уніатських єпископів засідати в Сенаті, незважаючи на те, що з цього питання Папа звертався до короля. Релігійна боротьба підкошувала силу народу; полемічна література роз'ятрювала пристрасті. Після Берестейської унії поглибився розкол у суспільному житті: православні ненавиділи уніатів за зраду, а Римо-католицька (польська) церква не вважала їх за повноцінних громадян, бо пріоритетним для

неї була національна належність. Поляки прагнули такого об'єднання церков, щоб православні цілковито відмовилися від своїх догматів, історичної традиції, обрядів. Унійна церква стала тільки «терпимою» в Польщі, як терпимою була Православна. Але це допомогло у згуртуванні вірян-уніатів на чолі з церковною елітою і дало змогу відчутти себе українцями, нехай іншої конфесії, спочатку в складі Речі Посполитої, а згодом Австро-Угорської імперії, заявити про себе як про репрезентанта української ідентичності й української нації. Важливо зазначити, що створювана таким способом Українська греко-католицька церква, підпорядкована Риму, заклала місток для комунікацій православного і західного християнства.

Юрій Михайло – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Чернівці (Україна). Автор понад 350 наукових праць. Коло наукових інтересів: влада, менталітет, культура, соціальний психоаналіз.

Yuriy Mykhailo – doctor of historical sciences, professor of the Department of History of Ukraine at the Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University. Chernivtsi (Ukraine). Author of more than 350 scientific works. Scientific interests: power, mentality, culture, social psychoanalysis.

Received: 06.11.2023

Advance Access Published: December, 2023

© M. Yuriy, 2023

¹⁶ «1686 рік: як Київська митрополія опинилася в Московському патріархаті?» [«The year 1686: how did the Kyiv Metropolitanate opinilasia in the Moscow Patriarchate?»], URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29183028.html> [in Ukrainian].